

Л. І. Буряк
канд. іст. наук,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка

ІСТОРИЧНА ФЕМІНОЛОГІЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Розглядається історико-фемінологічна складова у спадщині О.М. Лазаревського. Аналізуються та класифікуються праці історика, що демонструють його стійкий інтерес до жіночої історії в контексті дослідження повсякденного життя козацької еліти Лівобережної України.

Ключові слова: історіографія, О. Лазаревський, історична фемінологія, козацька еліта, жінка.

Про феномен О. Лазаревського – історика України, члена Київської археографічної комісії та Історичного товариства Нестора Літописця, джерелознавця, дослідника української шляхти, знавця і публікатора матеріалів з фамільних архівів українського дворянства, бібліографа і генеалoga, написано чимало¹. Проте, думається, що дослідники ще далеко не все змогли досягнути у його спадщині. Сучасний погляд на наукову спадщину О. Лазаревського дає підстави стверджувати, що він набагато випередив час, впроваджуючи у своїх дослідженнях антропологічний підхід до історії, який у середині ХХ ст. стане одним із домінуючих і буде покладений в основу актуальних і надзвичайно популярних напрямів західної історіографії – соціальної та антропологічної історії, мікроісторії, історії повсякденності, історичної фемінології.

Пріоритетною сферою наукових інтересів О. Лазаревського була історія козацько-старшинських сімейств Лівобережної України з усією різноманітністю їхнього повсякденного, приватного життя, включаючи стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми. Для ученого історія Гетьманщини асоціювалася, перш за все, з буденним життям людей, відомих і пересічних, впливових і маргінальних, їхніми переживаннями, негативними та позитивними емоціями, тур-

ботами про майбутнє власне і нащадків. Як зазначав М. Грушевський, для О. Лазаревського історія втілювалася “не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи”². Будучи переконаним, що без уявлення про поведінку людини у сімейному колі неможливо було би скласти цілісний портрет правлячої української верстви, О. Лазаревський проводив постійний пошук, вивчав, публікував, коментував джерела, в яких відображалася сфера сімейного життя козацької старшини. М. Костомаров в одному з листів до О. Лазаревського писав: “Ваши статті в “Русском архиве”³ о малорусских фамилиях читал с жадностью. Бесспорно, никто не изучил старой Гетьманщины, как Вы, и никто не имел под рукою такого богатства материалов для истории и особенно ее прошедшего внутреннего быта, как Вы”⁴.

Проблеми повсякденності козацької старшини, що вивчалися істориком, зумовили його зацікавленість становищем жінки в українському соціумі, її приватним та публічним життям. В історії повсякденності, як переконливо доведено сучасними істориками, особливу роль відіграють дослідження, пов’язані з жінкою, оскільки через них найбільш яскраво висвітлюються усі ключові моменти приватного життя – від народження до шлюбу і смерті. Наголошуючи на особливій важливості розуміння внутрішнього світу людей тієї епохи, подружніх стосунків, О. Лазаревський неодмінно зупиняв увагу на становищі жінки у суспільстві і сім’ї⁵. Хоча спеціальні узагальнюючі праці на цю тему в О. Лазаревського відсутні, проте у його роботах є унікальні сюжети, які свідчать про формування сталого історико-фемінологічного інтересу ученого. Питання, що торкалися відношення козацької еліти до шлюбу, ставлення до жінки, її впливу на події, подружніх стосунків, родинних традицій, жіночої освіти, широко репрезентовані у роботах дослідника і складають потужний блок його наукової спадщини. Відсутність же праць історіософського характеру в науковому доробку історика пояснюється, за визначенням М. Грушевського, тим, що О. Лазаревський був “твердокаміним документалістом і об’єктивником”, який уникав узагальнень і “відповідальності інтерпретатора”⁶. Він відносився до тих істориків, які залишали за читачем у більшості випадків право самостійно робити висновки, не нав’язували власної точки зору, віддавали перевагу формату так званої “первинної репрезентації”, тобто пріоритетними були конвенційний та дескриптивний підходи до аналізу джерел.

Спроби розглянути науковий доробок ученого під кутом зору історичної фемінології, із властивими їй механізмами та прийомами дослідження, відкриває нові грані унікального таланту О. Лазаревського і створює додатковий простір для переосмислення його спадщини. Особливо актуальним це видається з огляду на те, що науковий доробок О. Лазаревського підлягав різним, інколи навіть полярним оцінкам.

М. Грушевський, віддаючи належне О. Лазаревському як одному з “найбільших українських істориків”, критикував його за відсутність національного патріотизму, “живого нерва”, “внутрішнього горіння”, які потрібні, аби “ворушити, будити й електризувати оточення”⁷. Більшість сучасників О. Лазаревського закидали йому упереджене ставлення до нової української еліти, що сформувалася з козацької старшини. У своїх спогадах М. Стороженко – відомий діяч Київської Громади, директор Першої Київської гімназії, який разом з О. Лазаревським був членом Археографічної комісії, Історичного товариства Нестора Літописця, автором “Киевской старины”, не міг утриматися, аби не зауважити, що О. Лазаревський “не подобався” йому, оскільки “дуже вороже ставився до козацької старшини, тільки й помічаючи її негативні риси, а не звертаючи уваги на її любов до рідного краю та культурні заслуги перед ним. Він оповідав і писав про “старих людей”, як той статистик рахує одиниці, немов вони на світ з’явилися, їли, пили, людям зло робили, та й вмирили, немов у них не було душі, що й любила, у щось вірила, на щось покладала надію!”⁸

О. Оглоблін, вважаючи О. Лазаревського “великим істориком Гетьманщини”, відкрито заявляв, що він не був “безпристрасним літописцем” і як людина демократичних поглядів, “пристрасно не любив старого українського панства”⁹.

Суперечки навколо наукової спадщини О. Лазаревського продовжувались у 90-х роках минулого століття. Переосмислюючи здобутки української історіографії в умовах вже незалежної української держави, відомий вітчизняний історик С. Білокінь несподіванно прийшов до висновку, що хоча праці О. Лазаревського загально-визнані, та “із нього був дуже слабкий історик”, який “невміло користувався історичними фактами”, “переоцінив значення документів, відкладених по державних установах, передусім по судах”. На думку С. Білокося, загальна картина українських знатних родів XVIII ст., складена О. Лазаревським за подібними документами, вийшла у

нього “карикатурною” і “просто потворною”¹⁰. Різким судженням С. Білокона з приводу спадщини О. Лазаревського навряд чи можна повністю довіряти, адже вони були зроблені у той момент, коли українське суспільство переходило від тотального звинувачення національної еліти до її повної реабілітації, і отже, історик не уникнув того, що, за висловом Марка Блока, називається “манією судити”¹¹.

Можливо, найбільш неупередженою може вважатися оцінка, яку дав науковій спадщині О. Лазаревського відомий історик М. Василенко. Своєю роботою О. Лазаревський, не будучи “істориком – філософом”, як вважав М. Василенко, тільки готував ґрунт для широких узагальнень та теорій¹². О. Лазаревський, дійсно, мало відповідав стереотипним уявленням про історика, поширеним у науковому українському середовищі у різні часи, а отже, спроби вписати його у рамки, визначені історіографічною традицією ХІХ ст., а тим більше у лещата радянської історіографії з її детермінованим класовим підходом¹³, не були вдалими. Оригінальність, несхожість, окремішність історичної позиції – основні риси, якими характеризувався науковий доробок історика, багато в чому забезпечили не лише його визнання, а й перманентну критику.

Матеріали, які демонструють постійний інтерес О. Лазаревського до історичної фемінології, умовно можна поділити на три групи. Першу складають документи, переважно з сімейних архівів – листи, тестаменти, які друкувались О. Лазаревським без додаткових коментарів, і їхня інтерпретація віддавалась на розсуд читачеві. До другої відносяться зображальні джерела, а саме жіночі портрети, що складають значну частину його художньої колекції. Деякі з них були надруковані у “Киевской старине”. О. Лазаревський, будучи одним із засновників часопису і великим поціновувачем українського портретного мистецтва, виступав одночасно автором більшості історико-культурологічних коментарів до жіночих портретів. Третя група – це документи разом з аналітичними матеріалами до них, в яких відбивається позиція історика, його бачення проблеми, робляться, хоча і нечисельні, висновки і спроби прослідкувати наявні у ранньомодерному та модерному українському суспільстві тенденції. Обмежений формат статті зумовлює більш детальний розгляд останнього блоку матеріалів, оскільки у ньому особливо яскраво відображаються історико-фемінологічної погляди ученого.

Своє комплексне бачення місця жінки в українському соціумі О. Лазаревський сформулював у своїх останніх працях з відомої

серії “Описание старой Малороссии”, робота над якими розпочалася наприкінці 80 – початку 90-х років XIX ст. і тривала до кінця життя історика.

Опрацювання численних тестаментів-заповітів, які знаходились у сімейних архівах, дали можливість О. Лазаревському зробити важливий висновок щодо впливового становища жінки, яке вона займала в українському козацько-старшинському середовищі. Більшість тестаментів, опублікованих істориком, складені чоловіками, що було закономірним, оскільки за традицією, будучи набагато старшими за своїх дружин, вони, як правило, першими залишали цей світ. Практично в усіх заповітах відбилася дбайлива турбота про майбутнє вдови і йшлося про те, що глава сімейства, помираючи, передавав їй владу над маєтками і над дітьми. Тим самим він забезпечував своїй дружині-вдові незалежне становище і був переконаним, що вона зможе правильно й мудро розпорядитися спадщиною, з огляду на інтереси своїх дітей, які в майбутньому мали успадкувати батьківське майно.

Коментуючи заповіт А. Кандиби у другому томі “Описания старой Малороссии”, присвяченому Ніжинському полку, О. Лазаревський звернув увагу на суцільну довіру, що існувала між подружжям. У тестаменті зазначалося, що необмежену владу над усім рухомим і нерухомим майном А. Кандиба передавав своїй дружині Домінікії Яківні Лизогубовій з тим, щоб вона залишалася “первейшею и полномощною наследницею, не испытывая от детей никаких затруднений”¹⁴. За деякими іншими тестаментами, що опинились у центрі уваги дослідника, передбачалася передача спадщини після смерті чоловіка, окрім дружини, також дітям. У цих випадках у документах особливо акцентувалося на необхідності поважного ставлення до матері з боку дітей та онуків як головної засади отримання спадщини. Увагу О. Лазаревського привернув тестамент Чернігівського полковника Якова Лизогуба, який заповідав маєтності сину лише за умови, що той залишиться жити з матір’ю і ні в якому разі не буде її ображати й чинити щось проти її волі¹⁵. Зворушлива турбота про збереження поваги у сімействі до своєї дружини і майбутньої вдови відбилась у наказах, що давались у заповіті улюбленому онукові. Дбаючи про те, аби онук не був обділений спадщиною, яку він отримував від діда, Я. Лизогуб наголошував, щоб той намагався заслужити “милость и ласку своей бабы, которую бы читил, шановал и поважал, как мать и даже больше

того” і щоб саме вона залишалася “головою” над цими землями¹⁶. До того ж, за волею Я. Лизогуба, дружина була визначена головною особою виконання посмертної волі небіжчика, і їй же належала вся ініціатива у розпорядженні коштами після його смерті. Своїм донькам, “сколько их есть”, він виділив по 500 золотих, а решту капіталу дружина сама мала поділити між дітьми, “когда и как захочет”¹⁷. Подібними настроями був пройнятий тестамент Степана Миклашевського, котрий заповідав двом своїм синам жити при матері та доглядати за нею. Без благословення, волі та поради матері дітям заборонялось одружуватись і будь-що інше робити¹⁸.

Особлива увага О.Лазаревського в контексті його історико-фемінологічних інтересів була прикута до питання жіночої освіти, зокрема освіченості представниць української суспільної верхівки у XVIII ст. Інтерес історика до цієї тематики зумовлювався палкими дискусіями навколо проблем жіночої освіти, що точилися у суспільстві у другій половині XIX ст. О. Лазаревського цікавило, коли саме представниці козацько-старшинської верстви стали письменними і яким чином це відбулося на їхньому загальному становищі. Освіта, як було відомо, впливала на жінку, поступово змінюючи її світоглядні позиції, залучаючи до активних соціальних дій та відкриваючи нові можливості для самореалізації. Дослідження питань, пов'язаних з жіночою освітою, навіть у форматі їхньої констатації, надавало можливість побачити нові грані соціокультурних та психологічних змін, що відбувалися в українському суспільстві протягом історії.

О. Лазаревський висунув версію, що жінки з козацько-старшинського середовища навчилися писати лише у другій половині XVIII ст. У його розпорядженні знаходилися численні листи жінок з козацько-старшинського середовища, які він вважав одними з найкращих джерел для ознайомлення з внутрішнім світом людини. На жаль, як зауважував О. Лазаревський, листи дружин малоросійської старшини до середини XVIII ст. у більшості були написані домашніми писарями, оскільки лише незначна частина жінок цієї верстви могла читати, і то якось, а решта – зовсім не вміла ані читати, ані писати. На великому масиві епістолярних джерел історик дослідив, що у жіночих листах їхній підпис з'явився лише у другій половині XVIII ст., а власноручно написані жінками листи зустрічаються лише під кінець цього століття¹⁹. Відстоюючи свою точку зору, він неодноразово підкреслював, що неписьменною була навіть

дружина гетьмана І. Скоропадського, хоча це не завадило їй досягнути вершин гетьманської влади, активно втручатися в урядові справи і тримати під контролем ситуацію у Гетьманщині. О. Лазаревський у першому томі “Описаний старой Малороссии” спростовував автентичність автографа Н. Скоропадської як доказ освіченості гетьманші, обстоюючи думку про наявність домашніх писарів, які підписували за неї документи²⁰. Феномен же Н. Скоропадської він пояснював, перш за все, її природними даними.

Питання щодо жіночої освіченості було знову акцентовано О. Лазаревським у зв'язку з публікацією цікавого і незвичного за змістом листа Анастасії Дмитрашкової до свого свата. Основна увага зверталася тут істориком не на зміст надрукованого листа, хоча він і заслуговував на окремий коментар, розкриваючи специфіку стосунків між близькими жінками – представницями двох поколінь. Наголошувалося на тому, що лист був написаний не самою жінкою, а за її дорученням. Авторка листа, як зауважує О. Лазаревський, не вміла писати, “как все тогдашние малорусские женщины”, незважаючи на те, що була донькою “багача полковника”²¹

Друкуючи і коментуючи жіночі листи, датовані кінцем XVIII ст., О. Лазаревський відмічав, що вони вже написані жінками власноручно. Він звернув особливу увагу на важливість листа доньки Григорія Галагана до своїх дітей, як документу, що міг служити підтвердженням наявності освічених жінок у цей час, а також використовуватись для дослідження “истории женского образования в старой Малороссии”²².

Теми жіночої освіти і пов'язаного з нею місця жінки у привілейованому українському середовищі О. Лазаревський торкався, аналізуючи матеріали архіву графа Милорадовича, серед яких знаходилися листи і портрет його тещі – “енергійної й розумної” Настасї Степанівни Полуботок. Портрет жінки, виконаний у 1802 р., супроводжувався красномовним написом, у якому говорилося: “Зри здесь Анастасию Полуботкову, жену добронравную, коя обычаем в мире влечет жизнь православную; шестьдесят девять лет веку истекает, шестерых внуков и двенадцать правнуков питает милостью, любовью и искренностью вседушно”²³. Епістолярний спадок представниці нової генерації української еліти, сімейні перепетії, до яких вона була долучена, повага до неї, пієтет тональності портретного напису зумовили О. Лазаревського дати їй високу оцінку і навіть зробити нетиповий для історика узагальнюючий

висновок з приводу “значительного развития” малоросійської жінки другої половини XVIII ст.

Сфера наукових інтересів О. Лазаревського включала дослідження характерів та вчинків, долі відомих в історії жінок – дружин українських гетьманів І. Скоропадського, Б. Хмельницького, І. Мазепи. Спираючись на великий масив джерел, історик зміг найбільш докладно зупинитися на постаті Н.М. Скоропадської і переконатися у правдивості прислів'я, в якому говорилося, що “Іван носить плахту, а Настя булаву”. Називаючи Н. Скоропадську “красавицей и умницею”, О. Лазаревський підкреслював, що вона належала до найбільш помітних жіночих постатей свого часу, відрізнялася надзвичайною енергією, талантом впливати на свого високопосадового чоловіка і на його оточення, вмінням маніпулювати людьми, підкоряти собі обставини та досягати поставленої мети²⁴.

Жіноча лінія, персоніфікована образом Н. Скоропадської, виявилась одним із впливових аргументів для історика у його спробах відійти від стереотипів автора “Історії Русів” і подивитися по-іншому на історію наказного гетьмана П. Полуботка. “Представляя в настоящем очерке новые сведения для истории Полуботка, мы желаем способствовать восстановлению исторической правды о Полуботке и его времени”, – писав О. Лазаревський²⁵. Правда історії, на думку ученого, полягала у тому, що П. Полуботок був “не народним героєм”, а “героєм шляхти”, який отримав гетьманську булаву за активної участі Н. Скоропадської, оскільки знаходився у близьких родинних стосунках з нею. Саме вона була “главным решителем вопроса, в чьи руки будет отдана судьба семьи умершего гетьмана”²⁶. За версією історика, гетьман підтримував кандидатуру Д. Апостола, але той відмовився “мешаться в те дела, где первенствовала Настасья Марковна”²⁷.

Дослідження О. Лазаревського дозволили ознайомитися з різноманітними сторонами приватного життя родини Скоропадських, в тому числі, з історією непростих стосунків між двома жінками – гетьманшею та її падчеркою – донькою гетьмана від першого шлюбу. Підставою перманентного конфлікту між ними, як вважав історик, була сумнозвісна спадщина. Н. Скоропадська, яка ревно оберігала монополію впливу на гетьмана, всіляко перешкоджала близьким контактам з ним доньки та її чоловіка і навіть не дозволила їм, як констатував О. Лазаревський, побачитися з І. Скоропадським перед його смертю²⁸. Взаємовідносини двох жінок, що належали до вер-

хівки українського суспільства, були важливим штрихом до характеристики морально-психологічного стану козацько-старшинського середовища, а також надавали уявлення про культуру стосунків і між жінками-суперницями, зокрема.

О. Лазаревський намагався зберегти неупередженість у власному ставленні до “ясновельможної” гетьманші, об’єктивно оцінюючи дії неординарної жінки. Не можна сказати, що йому імпонували такі її риси, як “ловкість”, з якою Н. Скоропадська роздавала хабарі у Москві для залагодження справ, або приймала дорогі подарунки у гетьманській резиденції. Лише констатуючи історичні факти, він уникав засуджень на адресу Настасї Марковни, відавав належне її здібностям вміло розпоряджатися гетьманськими маєтностями по смерті чоловіка та втримувати їх всупереч боротьбі, що розгорнулася між претендентами²⁹. Проте важко визначити власні симпатії історика до “ясновельможної” з її суперечливими рисами характеру. У більшості випадків О. Лазаревський обмежувався стриманими коментарями, всіляко засвідчував свою нейтральну позицію, залишаючи право на остаточні висновки за читачем.

Інша постать, яка привернула увагу О. Лазаревського, була Ганна Золотаренко – дружина гетьмана Б. Хмельницького. Досліджуючи один із документів, а саме перелік грамот та універсалів, виданих Густинському монастирю на маєтності, О. Лазаревський натрапив на згадку про універсал, виданий дружиною гетьмана від 22 липня 1655 р.³⁰ Універсал, про який йшлося, забороняв “обывателям прилуцким” втручатись у земельні справи густинського монастиря. Документ надзвичайно зацікавив ученого, адже, як вважав історик, відомостей про випадки передачі влади дружині за звичаями Війська Запорозького до того моменту не існувало. Залишалось також невідомим, був цей універсал одиничним чи траплялись випадки видання інших документів Г. Золотаренко. Тим не менш, наявність навіть одного документа, як зазначав О. Лазаревський, багаточого значила, вказуючи, в першу чергу, на те, який величезний вплив мала дружина Б. Хмельницького.

У науковій спадщині історика жіноча тематика знайшла широкий прояв у матеріалах, що торкалися постаті гетьмана І. Мазепи. Учений доклав багато зусиль аби з’ясувати, що за особа була дружиною гетьмана. Результатом його наукового пошуку стала публікація у “Киевской старине”³¹. У часопису було надруковано також матеріал про племінницю І. Мазепи³² і листи гетьмана до

Мотрі Кочубеївни та до її батька³³. Якщо історію кохання Мазепи і Мотрі історик майже не коментував, то відповідь гетьмана на лист ображеного В. Кочубея не залишив поза увагою. З притаманною йому іронією він охарактеризував лист як “замечательный по тому тону, в котором Мазепа нашел нужным отвечать”. Підставою для іронії було те, що у листі Мазепа знімав з себе будь-які звинувачення щодо спокушання Мотрі і натомість звинувачував дружину В. Кочубея в “гордости та высокоумии”, через що немовби страждала їхня донька і шукала захисту у гетьмана, переховуючись у його будинку.

О.М. Лазаревський, будучи одним із засновників і постійних авторів “Киевской старины”, ініціював систематичну публікацію у часописі портретів, у тому числі і жіночих. На його переконання, портрет був важливим історичним документом, оскільки відображав зовнішність зображуваної особи, давав уявлення щодо епохи, суспільної верстви, знайомив з елементами побуту та моди. Портрет давав можливість уявити риси характеру, психологічні особливості та уподобання особи, допомагав скласти її цілісний та завершений образ, відчутти, як вона сприймалась оточенням і якою була за власною природою. Завдяки “історичному значенню” портретів читачка аудиторія журналу мала нагоду долучитися до осмислення історичної спадщини, відкрити нові факти минулого, переоцінити вже відомі історичні події. Всього у журналі за роки діяльності з 1882 р. по 1906 р. було опубліковано шістдесят шість портретів, переважно представників української знаті, козацької верхівки та церковної еліти. Серед них жіночі портрети – Анни Ярославни, Раїни Могилянки-Вишневецької, Софії Тарновської-Острозької, Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія – були підтвердженням того, що історична фемінологія з її складовими та культурними символами вдало використовувалася часописом для обґрунтування аутентичності історико-культурної спадщини у новонароджуваній історіографії, посідала чільне місце у пробудженні національної свідомості українців, звільненні їх від стереотипів та комплексів імперського мислення.

У різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних процесах, відзначились особливістю характерів, незвичністю долі та ввійшли в історію України як самостійні постаті або як дружини відомих українських діячів, через що опинились у полі зору істориків доби національного відродження. О. Лазаревський,

коментуючи портретні зображення у “Киевской старине”, приділяв багато уваги розгляду історичних епох, висловлював ставлення до перебігу подій української історії, оцінював вчинки зображуваних особистостей.

Враховуючи те, що становлення і розвиток української історичної фемінології відбувався на тлі національного відродження, О. Лазаревський дотримувалися жорсткої вибірковості щодо публікації жіночих портретів у часопису. Основними критеріями відбору жіночих портретів для публікації у журналі було місце зображеної персони, її роль, значення в українській історії. Пріоритет віддавався тим особам, життя яких могло у той чи інший спосіб надихати співвітчизників, пробуджувати в них любов до власного минулого.

У художній колекції О. Лазаревського зберігалось значно більше жіночих портретів, ніж їх було надруковано у “Киевской старине”. Не потрапили до часопису знамениті портрети Євдокії Жоравко – дружини Стародубського полковника Лук'яна Жоравки, Євдокії Забілівни – дружини генерального писаря Андрія Безбородька, дружини Стародубського в'їта Спиридона Ширая і ще багато інших, хоча кожен з цих портретів був унікальним і як художній твір, і як історичне джерело. Як згадує Катерина Лазаревська, її батько докладав багато зусиль, аби “Київська Старина” давала якомога більше репродукцій³⁴, проте багато художніх портретів залишилося поза публікацією в основному через брак коштів. Так, з художньої точки зору, обидва жіночі портрети – Євдокії Жоравко і Феодосії Палій були шедеврами портретного мистецтва, проте надрукованим у часописі виявився лише один з них – портрет дружини Семена Палія. О. Лазаревський дуже високо оцінив портрет Є. Жоравко і стосовно того, що його треба рятувати, писав до графа Г.О. Милорадовича ще у 1883 р., але тільки через п'ятнадцять років цей портрет потрапив до Чернігівської архівної комісії. Портрет дружини народного героя С. Палія був відображенням української жінки, що одночасно уособлювала мужній образ фахівської полковниці і доброї щирої бабусі – жіночих рис, які культивувалися в історичній фемінології доби національного відродження. Зображення малоросійської “матрони” початку XVIII ст., вдягнутої у парчовий кунтуш з білою “наміткою” на голові, яскраво презентувало зовнішній вигляд та вказувало на норми етикету козацької суспільної верхівки, де жінці не дозволялося з'являтися у публічному місці без кунтуша, а чоловікам заборонялось “видеть ее в одном

корсете, крім развє близьких родных”³⁵. Слід зазначити, що розміщення портрета Феодосії Палеевої у популярному часопису для О. Лазаревського було ще одним приводом засвідчити свої демократичні переконання, нагадуючи про Семена Палія – “последнего представителя малорусского козачества на правом берегу Днепра”, “козацького батька”, відправленого на заслання завдяки “проискам Мазепы”³⁶.

У центрі уваги О. Лазаревського опинилися не лише видатні жіночі особи та відомі явища, але й пересічні жінки та випадкові одиничні події. Дослідження випадковостей, як у другій половині ХХ ст. стверджуватимуть німецькі та італійські прихильники мікроісторії, є надзвичайно важливим, оскільки сприяє відтворенню гнучких соціальних ідентичностей³⁷. О. Лазаревський інтуїтивно відчував, що без сюжетів, які відносяться до так званої мікроісторії, важко було би уявити цілісну картину тогочасного українського суспільства. Він справедливо вважав, що пересічні жінки, залишаючися в тіні історії, у свій спосіб могли сприяти кар’єрі чоловіків, придбанню ними нових маєтностей, їхньому визнанню та успіху, або, навпаки, здійснююючи асоціальні вчинки, ставили під загрозу добробут сімейного життя. Ось чому ординарні жіночі особи О. Лазаревського цікавили не менш, ніж знані представниці жіночої статі.

“Мікроісторія”, що трапилась із вдовою бунчужного товариша І.М. Миклашевського, заслуговувала, на думку О. Лазаревським, аби на ній акцентувати увагу і включити до першого тому “Опису старої Малоросії”³⁸. На перший погляд, “прегрешение” молодості Євдокії Миклашевської виглядало як ординарна жіноча невірність, хоча і мала дещо зухвалий вигляд. У той час, як чоловік перебував у довготривалому поході, його молода дружина народила двох позашлюбних дітей. О. Лазаревський, описуючи подробиці сімейного конфлікту, одночасно репрезентував адюльтер початку ХVІІІ ст. як явище побутове і як соціальний компонент із відповідними проявами і наслідками.

У конфлікті, окрім членів родини, була активно задіяна церква, яка на початку ХVІІІ ст. набула майже непохитного авторитету і ваги у вирішенні справ розлучення. За церковною традицією, Є. Миклашевська повинна була відбути офіційну процедуру і “налично повинилась перед архиереєм”, визнаючи свою провину. І. Миклашевський звертався з проханням “с женою моею разлучитись, а на другой женитись” спочатку до чернігівського єпископа, а далі – до

Синоду. Причому, у цій справі брав участь навіть сам Феофан Прокопович.

Майже уникаючи коментарів, О. Лазаревський одночасно розставив акценти в історії, центральною дійовою особою в якій була жінка – дружина бунчукового товариша І.М. Миклашевського. Він зауважив, що ображений чоловік, можливо, пробачив своїй дружині її легковажний вчинок, підтвердженням чого було народження в них ще однієї дитини. А ось щодо “людської молви”, то вона довго не могла забути жіночого гріха, і її сусід, який вів із нею безкінечні тяжби за землю, інколи використовував “жесткое слово укора за прегрешение ее молодости”³⁹. Приватна, навіть глибоко інтимна справа стала здобутком громади, перетворилась на “молву”, що пережила своїх учасників і стала підтвердженням умовності межі між приватним і публічним життям в українському тогочасному соціумі.

У той же час, в історії життя Є. Миклашевської було переплетено настільки багато різних сюжетних ліній, що долучення до них дозволяло уявити широкий спектр непростих стосунків між представниками протилежної статі та поведінку кожної із сторін у буденних ситуаціях. Подальша доля вдови склалася так, що вона вдруге вийшла заміж після смерті чоловіка. Її новий чоловік головною умовою одруження з вдовою висунув вимогу передачі їй маєтностей, котрі належали її сину від першого шлюбу, і 18-річний Павло Миклашевський змушений був написати акт про дарування матері земель, що дістались йому від батька. Отже, морально-етичний портрет нового чоловіка Є. Миклашевської, репрезентований О. Лазаревським, був далеким від шляхетного. Окрім того, як виявилось надалі, він так і не зміг забезпечити подальшого добробуту своїй родині і помер, залишивши справи у занедбаному стані. Багатоманітність епізодів, що окреслювали життя Є. Миклашевської, котра пережила всіх своїх чоловіків, народила двох позашлюбних дітей і двох – у шлюбі, надавала можливість скласти уявлення про суперечливу і хаотичну побутову культуру українського елітного прошарку. Це була культура, що формувалась у нових політичних умовах розчинення Гетьманщини у просторі Російської імперії і в якій було багато різноманітних нашарувань – від збереження давніх звичаїв, побожності, провінційності до зухвалих викликів нового часу.

Одне з важливих місць у спадщині О. Лазаревського займають матеріали, в яких відображається процедура одруження у козацько-

старшинському середовищі. Укладання шлюбів, будучи надзвичайно важливим для нової української еліти, охоплювало різноманітні сторони життя, а отже, дослідження цього дійства відкривало для історика нові грані несподіваних життєвих колізій. О. Лазаревський звернув особливу увагу у документах на те, наскільки серйозно, зважено, ретельно, з урахуванням численних факторів підходила козацька верхівка до одруження своїх нащадків, починаючи від пошуку гідного партнера і закінчуючи докладним переліком приданого.

Докладно переповідаючи історію одруження Юхима Лизогуба, історик звернув увагу на декілька цікавих, на його погляд, моментів. У дружини Ю. Лизогубу дісталася донька гетьмана Петра Дорошенка⁴⁰. Хоча це був не гірший варіант, проте його батько Яків Лизогуб прагнув одружити свого сина з падчеркою Дмитра Раїча, що славився своїми багатствами. Коли ж Яків Лизогуб звернувся до гетьмана за дозволом на одруження сина, то отримав відмову. Гетьман П. Дорошенко, як вважає О. Лазаревський, відмовив з політичних мотивів, оскільки вважав, що Лизогуби перейдуть на Правий берег, де знаходились маєтки Д. Раїча і він, таким чином, втратить свого соратника. Офіційний же привід для відмови з боку гетьмана звучав як турбота про збереження гідності сімейства Лизогубів, оскільки Раїчи “люди богатые и будут им (Лизогубам) гордиться”, а отже, не варто укладати з ними родинні стосунки⁴¹. Важко було визначити, яка з підстав відмови насправді була пріоритетною, адже слід враховувати бажання самого гетьмана видати заміж свою доньку. О. Лазаревський, не надто заглиблюючись у аналіз дій П. Дорошенка, констатував, що Я. Лизогуб просто “убоюсь его, Дорошенка, не отговариваясь ничем, сына своего на его, Дорошенковой, дочери женил”⁴².

Дослідник також наводив різноманітні матеріали на підтвердження того, що відомі особи з козацько-старшинського середовища, такі як Кочубей, Борковський, Забіла, не зважаючи на свій статус, посади, авторитет, наближеність до гетьмана І. Мазепи змушені були так само звертатися до нього з проханням про дозвіл на одруження своїх дітей. О. Лазаревський наголошував, що, таким чином, приватна справа опинилася під пильним контролем гетьманської влади, і представникам козацької старшини доводилося змінювати інколи плани, іти на компроміси, навіть зазнавати фінансових збитків, підкорюючись верховній владі гетьмана. В даному випадку ученого цікавили не лише історичні події та факти, а й соціальний та

моральний аспекти проблеми, і він інтерпретував подібні вчинки як прояви амбіцій одних і слабкості інших. О. Лазаревський з гіркотою й іронією підкреслював, що І. Мазепі дуже швидко вдалося поставити старшину в залежність, у тому числі, взяти під контроль її приватне життя. О. Лазаревський, судячи з його коротких, але промовистих зауважень, негативно ставився до традиції старшини звертатися до гетьмана за дозволом на одруження своїх нащадків, оскільки це було далеким від моральних та етичних ідеалів ХІХ ст., особливо вступало у протиріччя з демократичними поглядами історика. Проте це було нормою у козацько-старшинському середовищі ХVІІ–ХVІІІ ст. і не сприймало його представниками як приниження їхньої гідності навіть з урахуванням того, що І. Мазепа і П. Дорошенко прагнули укріплення влади та посилення свого впливу на підданих.

Уже згадуваний чернігівський полковник Яків Лизогуб, незважаючи на свій похилий вік, у листі до сина давав поради з приводу одруження онука і звертав увагу на те, де і за якими критеріями варто шукати для нього дружину. Дід, який у свій час одружив сина за розпорядженням гетьмана П. Дорошенка, тепер особливо переймався тим, щоб наречена підходила “под мысль внука, и под нашу достоинство”⁴³. В дружини онуку Я. Лизогуба була обрана гідна “панна”, “не из последних невест” – донька переяславського полковника Мировича, наближеного до гетьмана І. Мазепи.

Траплялися випадки “несанкціонованого” одруження старшинських нащадків, але скоріше це було винятком ніж правилом і то здійснювалося за моральної підтримки найближчих авторитетних родичів. У Любецькому архіві графа Милорадовича, надрукованому О. Лазаревським у “Киевской старине” у 1898 р., особливу цінність, на думку історика, складали листи, у яких йшлося про самовільне одруження доньки П.С. Милорадовича з І.С. Лашкевичем. Цей шлюб, скоріш за все, став можливим лише завдяки патронату вже згадуваної Настасї Степанівні Полуботок, яка вирішила прийняти сторону онуки і доклала зусиль, аби пом’якшити гнів свого зятя.

Козацька еліта часто сприймала одруження як шлях до кар’єрного просування, про що свідчили численні документи, які досліджував і друкував О. Лазаревський. У цих матеріалах фігурують жінки, які для багатьох чоловіків були бажаною метою через їхню приналежність до відомих родин. Павло Скорупа був примітним своїм холостяцтвом, оскільки не одружувався, як вважалося, дуже

довго – до тридцяти років і мав скромну посаду лише бунчукового товариша. Одруження з Ганною Жураковською – праонкою гетьмана Апостола одразу відкрило П. Скорупі шлях до нових посад, адже дуже скоро він вже “выхлопотал” собі уряд “вакансового полкового судьи”⁴⁴.

Розгляд наукової спадщини О. Лазаревського з позицій історичної фемінології переконливо свідчить про поступове перетворенні козацької старшини на замкнене коло, що послуговувалося здебільшого земельно-фінансовими або кар’єрними інтересами при створенні нових сімейних козацько-старшинських кланів. Своєрідною жертвою подібної тенденції, як видно з матеріалів Галаганівського архіву, став один із представників цього сімейства. У автобіографії – унікальному історичному документі – Григорій Галаган відверто зізнався, що “в 22 (года) оженился не кстати и не по своей воле и терпел неудовольствие чрез десять лет”⁴⁵. Багатства батька, дружина з впливової, заможної родини Дунін-Борковських, посада прилуцького полковника, що дісталась йому у двадцять три роки, не зробили Г. Галагана щасливим.

Два коротких рядки з автобіографії Г. Галагана розкривають його ставлення до матері і дозволяють скласти уяву про велике почуття безмежної любові та відданості сина. Смерть матері, очевидно, найближчої у його житті людини, настільки потрясла сорокасемирічного Г. Галагана, що він відмовився від полковництва і вирішив усамітнитися⁴⁶. Колізії особистого життя, у якому жіноча складова у вигляді небажаного і невдалого шлюбу, фанатичної любові до матері відіграла не останню роль, змусили Г. Галагана наприкінці автобіографії зробити невтішний висновок: “и так, как рассмотришь мою жизнь обстоятельно, которая уже продолжается 55 лет, то не много можно в ней найти благополучных лет, которые за нечто почестья могут”⁴⁷. На думку О. Лазаревського, Г. Галаган був “исключительный человек между его современниками”⁴⁸, адже потреба переосмислити життя, залишити по собі автобіографію була свідченням його особливого сприйняття оточуючого світу. Судячи з коротких коментарів історика на адресу Григорія Галагана, цей представник знаменитого роду не міг не викликати у нього співчуття.

Дослідження специфіки повсякденного життя козацько-старшинської верстви, інтерес до становища жінки у приватному колі, цикл сімейних студій неодмінно спрямовували О. Лазаревського на коло питань стосовно становища жінки у публічній сфері. Поняття

“жінка” і “публічна діяльність” у контексті історії України XVII–XVIII ст. мали специфічну інтерпретацію. По-перше, публічна сфера жінки була, до певної міри, продовженням її сімейного життя. Цікавими з точки зору такого розуміння публічного життя жінки є листи друзів знатного військового товариша І. Забіли до його вдови Ганни Василівни, віднайдені, надруковані і прокоментовані О. Лазаревським. Ганна Василівна, залишившись по смерті чоловіка, по тодішньому висловлюванню, “на вдовином столцьє”, змогла зберегти широке і авторитетне коло свого спілкування, до якого входили генеральний військовий суддя В. Кочубей, чернігівський полковник П. Полуботок, господар замку батуринського І. Черниш. У листах до вдови вони називають її “моя вельце ласкава приятелко”, “зичливая приятелко, пани Забелиная”⁴⁹, допомагаючи порадами і діями вести її “домовство”.

Однією із найбільш поширених сфер тогочасної публічної жіночої діяльності, якщо не зважати на поодинокі приклади долучення жінок до політики, була церковна і благодійна діяльність, що асоціювалася з моральною підтримкою та відшкодуваннями коштів на будівництво монастирів та храмів. О. Лазаревський окремо звернув увагу на ті документи, де ця інформація знаходилася і яким чином представлялась. У церковно-благодійницькій сфері список жінок був значно більшим і, як зауважував О. Лазаревський, серед ігуменій і монахинь малоросійських монастирів було немало представниць старшинських родин⁵⁰.

Історична фемінологія у роботах О. Лазаревського означена широким колом тем, пріоритетними серед яких були приватне і публічне життя жінки, її статус у суспільстві, стосунки з чоловіком, жіноча освіта. Розгляд наукової спадщини О. Лазаревського в контексті історичної фемінології дає підстави стверджувати, що історик велику увагу приділяв жіночій проблематиці, будучи переконаним у її важливості щодо відображення цілісності картини українського козацько-старшинського середовища. Вивчаючи соціальну історію Гетьманщини, він вдало вписував у загально-історичний контекст жіночу складову, яка, завдячуючи своїй різноманітності та багатогранності, органічно доповнювала уявлення про українське суспільство XVII–XVIII ст., повсякденне життя козацької старшини, її наміри, характер, менталітет. Розгляд основних праць О. Лазаревського з позицій історичної фемінології засвідчує ґрунтовний інтерес історика до проблем жіночої історії, відкриває цікаві і

несподівані ракурси у його науковій спадщині, доповнює і збагачує образ українського суспільства, значно яскравіше виокремлюючи його характерні риси.

¹ *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 3–17; *Дорошенко Д.* Розвиток науки українознавства у XIX – на поч. XX ст. та її досягнення // Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. – К., 1993; *Ефименко А.Я.* Історія українського народу – К., 1990. – С.3 36; *Єфремов С.* Історія українського письменства. – 4-е вид. – Мюнхен, 1989. – Т. 1.- С. 51; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія (1843–1921): Нарис історії та діяльності. – К. 1993. – С. 175; *Колесник М.П.* Историческое общество Нестора Летописца, 1872–931 гг. : (Историогр. очерк) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – 17 с.; *Модзалевський В.* З старого листування // Зап. іст. і філол. секції Укр. наук. т-ва в Києві. – К., 1918. – Кн. 17. – С. 79–86; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т. 1. – С. 21; *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К., 1991. – С. 48; *Сарбей В.Г.* Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський // Укр. іст. журн. – 1989. № 3. – С. 26–34.

² *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. – С. 6.

³ Йдеться про відомі “Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.” О. Лазаревського, що друкувались у московському часописі “Русский архив»” у 1875 р., т. I, II, III; у 1876, т. III.

⁴ *Житецький І.* Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 101.

⁵ *Лазаревский А.* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743-1744 гг. // Киев. старина. – 1891. –Т.32. – № 1. – С. 177–178.

⁶ *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. – С. 4.

⁷ ⁸ *Стороженко М.* З мого життя/ Упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновського. – К., 2005. – С. 180.

⁹ *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. – Острог ; Нью-Йорк. – 2000. – С. 37.

¹⁰ *Білокінь С.* Про національну аристократію України // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 57.

¹¹ *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., 1973. – С. 76–79.

¹² *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 80.

¹³ *Сарбей В.Г.* Историчні погляди О.М. Лазаревського. – К., 1961; *Марченко М.І., Полухін Л.К.* Видатний історик України О.М. Лазаревський. – К., 1958.

¹⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2: Нежинский полк. – С. 193

¹⁵ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. (Из 1, 3 и 8-й книжек “Киевской старины” за 1882 г.). – Киев. – 1882. – С. 6.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С. 53.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Лазаревский А.* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743-1744 гг. – С. 177-178.

²⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1: Стародубский полк.

²¹ *Лазаревский А.* Из семейных отношений начала XVIII века // Киев. старина. – 1899. – Т. 65, № 4, отд. 2. – С. 4.

²² *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // Рус. арх. – 1876. – Т. 3. – С. 52.

²³ *Лазаревский А.* Любецкий архив графа Милорадовича / А.Л. // Киев. старина. – 1898. – Т. 61, № 6. – С. II.

²⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Стародубский полк. – С. 36-37.

²⁵ *Лазаревский А.* Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русс. арх. – 1880. Т. 1. – С. 137.

²⁶ Там же. – С. 193.

²⁷ Там же.

²⁸ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // Рус. арх. – 1876. – Т. 3. – С. 37-38.

²⁹ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских // Ист. вестн. – 1880. – Т. 2, (август). – С. 719.

³⁰ *Лазаревский А.* Властная гетьманша // Киев. старина. – 1882. –Т. 1, № 1. – С. 213-214.

³¹ *Лазаревский А.* На ком был женат Мазепа // Там же. – 1888. – Т. 21, № 5. – С. 43-45.

³² *Лазаревский А.* Исторические мелочи. Племянница Мазепы // Там же. – 1894. –Т. 45, № 5. – С. 357-360.

³³ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. – С. 442.

³⁴ *Лазаревська К.О.* М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 97.

³⁵ *Лазаревский А.* Антон Танский – полковник киевский (1712–1734). К портрету его тещи – жены Палея // Киев. старина. – 1894. – Т. 45. – С. 146–147.

³⁶ Там же. – С. 147.

³⁷ У сучасній історіографії теоретиками мікроісторії вважаються німецькі учені Х. Медик, А. Людтке, а також італійські – К. Гінзбург, Д. Леві та інші, які виступили з критикою “старої” науки, закликаючи молодих вчених переорієнтуватись на дослідження пересічних постатей – носіїв повсякденних інтересів, а через них – на проблеми культури, як способу розуміння повсякденного життя та поведінки в ньому.

³⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Стародубский полк. – С. 98–100.

³⁹ Там же. – С. 99.

⁴⁰ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: (1. Лизогубы)// Киев. старина. – 1882. – Т. 1, № 1. – С. 108.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же. – С. 115.

⁴⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т.1: Стародубский полк. – С. 82.

⁴⁵ *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // Киев. старина. – 1883. – Т. 7, № 11. – С. 459.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же. – С. 460.

⁴⁸ Там же. – С. 456.

⁴⁹ *Лазаревский А.* Иван Петрович Забела знатный войсковый товарищ // Киев. старина. – 1883. – Т.6, (июль). – С. 533–536.

⁵⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк. – С. 79.

Summary

The author investigates the historical-feminological constituent of the heritage of O.M. Lazarevsky. The works of the historian revealing his stable interest in the women history in the context of investigation of the everyday life of the Left-bank Ukraine Cossack upper class are analyzed and classified.

Key words: historiography, O. Lazarevsky, historical feminology, Cossack upper class, woman.